

Mustafa Sabri Efendi'nin İnsan İradesine Bakışı

Yrd. Doç. Dr. Hüseyin DOĞAN*

Özet

Şeyhu'l-İslâm Mustafa Sabri Efendi (1869-1954), yaşadığı dönem itibariyle Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerine tanıklık etmiş önemli bir şahsiyettir. Dinî-ilmî alanda birçok söz ve eserin sahibi olan Mustafa Sabri, görüş ve düşünceleri itibariyle yaşadığı döneme damgasını vurmuş saygın bir bilim insanıdır. Ancak sürgün ve gurbet hayatına mahkûm edildiğinden genelde düşünce ve görüşlerini ya doğru şekilde ifade edememiş yahut da ifadeye çalışsa da yanlış anlaşılmıştır.

Mustafa Sabri'nin kelâm alanında dikkate değer görüş ve düşüncelerinden en önemlisi irade ve insan fiillerine olan bakışıdır. Hiç kuşkusuz onun bu konudaki görüş ve düşüncelerinin oluşmasında, yaşadıklarının ve tecrübelerinin önemli ölçüde belirleyici olduğunu söylemek mümkündür.

Daha önce bu konuda müstakil çalışmalar yapılmış olsa bile, özellikle de Mustafa Sabri'nin hayatı ve mücadelesi ile irade ve kader konusuna bakışını birlikte değerlendiren çalışmalar kaleme alınmış değildir. Bu açıdan, ilgili makale büyük bir önem ve değer taşımaktadır.

Anahtar Kavramlar: Mustafa Sabri, Osmanlı, Eş'arî, Kelâm, İrade.

Mustafa Sabri and His View to Will-Power of Human

Abstract

Mustafa Sabri (1869-1954) is a person who has witnessed to the last periods of the Ottoman Empire by the time he lived. He is

* Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kelâm ve İslâm Mezhepleri Tarihi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi (huseyindogan5555@hotmail.com)

having many words and works in the scientific field, he is a respected scientist who has struck the turning mark he has lived with his views and thoughts. However, since he was condemned to exile and dignity, he often misunderstood his thoughts and opinions if he could not express them correctly or tried to express himself.

Mustafa Sabri's view of thought and human actions is the most important of his remarkable views and thoughts in the field of the word of God. Without a doubt it is possible to say that the experiences and experiences of these people are important determinants in the formation of their views and ideas.

Even though independent studies have already been done on this subject, studies have not been taken, especially evaluating the life and struggle of Mustafa Sabri and the view of will and destiny together. In this regard, the article is of great importance and value.

Key Words: Mustafa Sabri, Ottoman, Esh'ari, Kalam, Will-Power.

1. Şeyhu'l-İslâm Mustafa Sabri Efendi'nin Hayatı ve İlmî Kişiliği

Osmanlı Devleti'nin son Şeyhu'l-İslâmlarından birisi olan Mustafa Sabri Efendi, 1286/1869 yılında Tokat'ta doğmuştur.¹ Babası, ulemadan Hacı Ahmed Efendi'dir. Mustafa Sabri, ilköğrenimine kendi memleketinde başlamış ve on yaşında hafızlığını tamamlamıştır.² Gençlik yıllarının başında ilim sevdasına ve yolculuğuna koyulan Mustafa Sabri, Kayseri'ye giderek orada dönemin meşhur ilim adamlarından birisi olan Divrikli Hoca Hâfız Emin Efendi'nin derslerine devam etmiştir.³ Hâfız Emin Efendi'nin ilim tedrisinde kısa sayılabilecek bir zamanda aklî ve naklî ilimlerde büyük ilerleme

¹ Mustafa Sabri Efendi, *İnsan ve Kader*, trc. İsa Doğan, (İstanbul: Bayrak Yayıncılık-Matbaacılık, 1989), s. 5.

² Mustafa Sabri Efendi, *İnsan ve Kader*, s. 5.

³ Mustafa Sabri Efendi, *Mevkîfu'l-'akl ve'l-'ilm ve'l-'âlem min rabbi'l-'âlemîn ve'l-'ibâdihî'l-mürselîn*, (Beyrut: Dâru İhyâ'î't-türâsî'l-'arabî, 1401/1981), I, 1.

sağlayan Mustafa Sabri Arapça, Mantık, Kelâm, Fıkıh Usulü, Fıkıh, Tefsir ve Hadis gibi dinî ilimleri okutabilecek bir seviyeye erişmiştir.⁴ Erken yaşında Hocası Hâfız Emin Efendi'nin takdirlerini kazanmak suretiyle ilim icâzeti alma şerefine nail olmuştur.⁵

Hiç şüphesiz, ilmi elde etme hususunda bununla yetinmeyen Mustafa Sabri, bir süre sonra İstanbul'a giderek Meşihat-ı İslâmiye'de Ders Vekili ve Huzûr Dersleri⁶ Mukarriri Gümülcineli Hâfız Ahmed Âsım Efendi ile Mehmet Âtîf Efendi'nin öğrencisi de olmuştur.⁷ Burada Hocası Gümülcineli Hâfız Ahmed Âsım Efendi'den icâzet alan Mustafa Sabri, hocasının kızı olan Ulviye Hanım'la evlenerek İstanbul'a yerleşmiştir.⁸ 1890 yılında İstanbul'da katıldığı "Ruûs" sınavını başarıyla tamamlayan Mustafa Sabri Efendi, 22 yaşında müderris olmaya hak kazanmış ve Fatih Camii Baş Müderrisliğine tayin edilmiştir.⁹ Burada, otuz yaşına kadar eğitim ve öğretime devam eden Mustafa Sabri elliden fazla öğrenciye icâzet vermiştir.¹⁰

1896 yılında Beşiktaş Âsâriye Camii İmam-Hatipliği görevine getirilen Mustafa Sabri, 1898 yılında "Huzûr Dersleri Muhataplığı"na tayin olunarak 1914 yılına kadar bu görevde kalmıştır. İlim adamları arasında ilmî kişiliği ile temayüz eden Mustafa Sabri, toplam dört rütbeden oluşan "Osmânî" ve "Mecîdî" nişanları ile doğrudan ödüllendirilmiştir.¹¹ 1899-1904 yılları arasında Yıldız Sarayı

⁴ Yusuf Şevki Yavuz, "Mustafa Sabri Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul, 2006, XXXI, 350.

⁵ Mustafa Sabri Efendi, *Mevkîfu'l-'akl ve'l-'ilm*, I, 1; Abdülkâdir Altınsu, *Osmanlı Şeyhu'l-İslâmları*, (Ankara: B. Y., 1972), 79; Kadir Erdal, "Gurbetteki Şeyhu'l-İslâm: Mustafa Sabri Efendi", <http://www.iec-md.org/bookstore/> (28.12.2016).

⁶ Osmanlı İmparatorluğu döneminde özellikle de XVI. yüzyıldan sonra haneden ve sarayın ileri gelenlerine nefis terbiyesine yönelik Ramazan ayı boyunca verilen derslerdir.

⁷ Mustafa Sabri Efendi, *İnsan ve Kader*, s. 5; Ali Ulvi Kurucu, "Şeyhu'l-İslâm Mustafa Sabri", <http://www.iec-md.org/bookstore/> (23.12.2016).

⁸ Mustafa Sabri Efendi, *İnsan ve Kader*, s. 5.

⁹ Mustafa Sabri Efendi, *Mevkîfu'l-'akl ve'l-'ilm*, I, 1.

¹⁰ Mustafa Sabri Efendi, *Mevkîfu'l-'akl ve'l-'ilm*, I, 1.

¹¹ Mustafa Sabri Efendi, *İnsan ve Kader*, s. 5.

Kütüphanesi'nde, Halife II. Abdülhamid'in "Hâfız-ı Kütüb"ü olarak çalışmış ve bu sırada boş durmayarak Hocası Köse Niyazi Efendi'den kıraat ilmini de okumuştur. Ayrıca o, Medresetü'l-Vâizîn'de Tefsir; Medresetü'l-Mütehassisîn ile Süleymâniye Medresesi'nde de Hadis Müderrisliği yapmıştır.¹² Alanında faaliyet gösteren "Tedkik-i Müellefât-ı Şer'iyye"nin kurucuları arasında yer almıştır.¹³ Bu dönemde, "Cem'iyet-i İttihâdiyye-i İslâmiyye"nin reisliğine seçilerek bu kuruluşun çıkarmış olduğu "Beyânu'l-Hakk" adlı derginin başyazarlığına getirilmiştir.¹⁴ Diğer yandan o, Silistre Müftülüğü görevinde de bulunmuş olup daha sonradan İstanbul Merkez Kadılığı'nın idarî işler bölümünde birinci sınıf memuriyet hizmetinde yer almıştır. Bu arada, Ahmet Hilmi Efendi'nin "Hicâz Vilâyeti"nde kadılık görevini yürüttüğü dönemde de, "Müşâvir-i Sâni" unvanıyla hizmet etmiştir.¹⁵

1908 yılı, Mustafa Sabri Efendi'nin aktif siyasî yaşama katılımının gerçekleştiği özel bir yıl olmuştur. Nitekim o, II. Meşrutiyet'in ilanının hemen sonrasında yapılan seçimlerde başarı sağlamış ve Tokat mebusu seçilerek Meclis'e girmeye hak kazanmıştır.¹⁶ Bu esnada meclis içinde ve dışında devlet yönetimi bağlamında ciddi sayılabacak birtakım eleştiri ve tenkitlerde bulunduğu için iktidar partisinin tepkisini kendi üzerine çekmiştir. Üstün zekâsı, ilmî dirayeti ve cedelci yapısıyla bu tepkileri yatıştırmayı başarabilmiştir. Ayrıca bu dönemde, "Alemdâr Gazetesi" ile "Peyâm-i Sabâh"ta yazılar ve makaleler de yazmıştır.¹⁷

Ocak 1919'da, tekrar Tokat mebusu seçilerek meclise giren Mustafa Sabri, siyasî hareketlerin ve fikir hayatının içine sürüklenmiştir. Seçimlerin hemen ardından, 4 Mart 1919'da kurulan Sadra-

¹² Mustafa Sabri Efendi, *Mevkîfu'l-'akl ve'l-'ilm*, I, 2.

¹³ Mustafa Sabri Efendi, *Mevkîfu'l-'akl ve'l-'ilm*, I, 2.

¹⁴ Yavuz, "Mustafa Sabri Efendi", XXXI, 350.

¹⁵ Mustafa Sabri Efendi, *Mevkîfu'l-'akl ve'l-'ilm*, I, 2.

¹⁶ Mustafa Sabri Efendi, *İnsan ve Kader*, s. 6; Yavuz, "Mustafa Sabri Efendi", XXXI, 350.

¹⁷ Mustafa Sabri Efendi, *İnsan ve Kader*, s. 6; Yavuz, "Mustafa Sabri Efendi", XXXI, 351.

zam Damad Ferîd Paşa'nın ilk kabinesine "Şeyhu'l-İslâm" olarak iştirak etmiştir.¹⁸ Damad Ferîd Paşa'nın Paris Konferansı'na gidişinde Sadrazamlığa vekâlet etmiştir. Bu esnada, başkanlık ettiği Bakanlar Kurulu Toplantıları'nı genelde aşr-ı şerif okuyarak kapatmıştır.¹⁹ 16 Mayıs 1919 yılında Damad Ferîd hükümetinin iktidardan düşmesinden sonra "Meşihât Makâmı"ndan ayrılan Mustafa Sabri bu sefer de "âyân" üyeliğine atanmıştır.²⁰ Bu sırada o, daha sonradan "Teâli İslâm Cemiyeti"ne dönüşecek olan "Cemiyet-i Müderris"in birinci reisliğini de yapmıştır. Bu cemiyette özellikle de Mustafa Saffet, İskilipli Mehmed Âtîf ve Said Nursî ile birlikte çalışmaya özen ve gayret göstermiştir.²¹

Damad Ferîd Paşa'nın 19 Mayıs 1919'da kurmuş olduğu ikinci hükümette yeniden "Şeyhu'l-İslâm" olarak görev alan Mustafa Sabri Efendi, iki ay sonra bu görevinden istifa etmek zorunda kalmıştır.²² 21 Temmuz 1919 yılında kurulan üçüncü Damad Ferîd kabinesinde "Şeyhu'l-İslâm" olarak tekrar görev alan Mustafa Sabri, bu memuriyetinden 30 Eylül 1919'da ayrılmıştır.²³ 31 Temmuz 1920'de kurulan beşinci Damad Ferîd kabinesinde tekrar "Şeyhu'l-İslâm" olan Mustafa Sabri, bu defa "Şûrâ-yı Devlet Reisliği" (Danıştay Başkanlığı) görevini de kendi uhdesine almıştır.²⁴ Sevr Antlaşması 10 Ağustos 1920'de, yani Mustafa Sabri Efendi "Şeyhu'l-İslâm" iken imzalanmıştır. Muhtemelen o, Damad Ferîd hükümetindeki üyeler ile anlaşamamış olacak ki, 25 Eylül 1920'de bu görevinden ayrılmıştır.²⁵

Mustafa Sabri, Hicaz Emiri Şerîf Hüseyin'in daveti üzerine

¹⁸ Mustafa Sabri Efendi, *İnsan ve Kader*, s. 6.

¹⁹ Mustafa Sabri Efendi, *İnsan ve Kader*, s. 6.

²⁰ Ahmet Akbulut, "Şeyhu'l-İslâm Mustafa Sabri ve Görüşleri (1869-1954)", *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, Ankara, 1992, VI:1, 33; Yavuz, "Mustafa Sabri Efendi", XXXI, 351.

²¹ Mustafa Sabri Efendi, *Mevkîfu'l-'akl ve'l-'ilm*, I, 2.

²² Ahmet Akbulut, "Şeyhu'l-İslâm Mustafa Sabri ve Görüşleri (1869-1954)", s. 33.

²³ Ahmet Akbulut, "Şeyhu'l-İslâm Mustafa Sabri ve Görüşleri (1869-1954)", s. 33.

²⁴ Mustafa Sabri Efendi, *Mevkîfu'l-'akl ve'l-'ilm*, I, 2.

²⁵ Mustafa Sabri Efendi, *İnsan ve Kader*, s. 6; Yavuz, "Mustafa Sabri Efendi", XXXI, 351.

Mekke'ye gitmiş ve burada beş ay kaldıktan sonra ailesinin iklim şartlarına intibak edememesinden ötürü buradan ayrılarak Mısır'a yerleşmiştir.²⁶ Burada da istediğini bulamamış ve 1927 yılının Nisan ayında kayınpederinin memleketi olan Gümölcine'ye (Batı Trakya) tekrar dönüp orada beş yıl ikamet etmiştir.²⁷ 1932 yılında Atina'ya giderek Mısır Büyükelçisi'nin yardımlarıyla Mısır'a geçen Mustafa Sabri, birkaç yıl sonra ailesiyle beraber İskenderiye'ye gitmiş ve ailesi ölünceye kadar orada kalmıştır.²⁸ Bu dönemde "el-Kavlu'l-Fasl" adlı yapıtını Kahire'de neşreden Mustafa Sabri Efendi, Mısır Veliahdı'nın iltifatına mazhar olmuş ve el-Ezher Üniversitesi'ne atandığı "müderreslik" unvanıyla bir anlamda onure edilmiştir.²⁹ Hayatının son otuz yılını Mısır'da ilimle uğraşarak geçiren Mustafa Sabri Efendi, "el-Ahbâr", "el-Feth" ve "el-Hidâyetü'l-İslâmiyye" adlı pek çok dergi ve gazetede yazılar yazmıştır.³⁰ Hareketli, heyecanlı ve olaylarla dolu dünya hayatını 1371/1954 tarihinde dâr-ı bekâya irtihal etmek suretiyle noktlayan Mustafa Sabri Efendi'nin ölümüne yazılı ve görsel basında geniş yer ayrılmış olup cenazesine ilim ve siyaset adamlarının yanı sıra büyük bir halk kitlesi iştirak etmiştir.³¹

Osmanlı Devleti'nin yıkılışını ya da sona erişini en üst düzeydeki makamda görevli bir kişi olarak idrak eden ve Batı medeniyeti ve düşüncesi karşısında İslâm medeniyeti ve düşüncesinin çöküşünü engellemek için gayret ve özveride bulunan Şeyhu'l-İslâm Mustafa Sabri Efendi, bütün hayatını bu düşüncesini gerçekleştirmeye yönelik ilmî, fikrî ve siyasî mücadelelerle geçirmiş bir kişidir. Öyle ki o, bu amaç ve çalışmaları doğrultusunda müslümanlar arasında uzun uzadıya tartışma konusu olan temel birtakım problemlerin çözümüne katkı sağlamak için eserler yazmış ve siyasî faaliyetlerde

²⁶ Mustafa Sabri Efendi, *İnsan ve Kader*, s. 6; Yavuz, "Mustafa Sabri Efendi", XXXI, 351.

²⁷ Ahmet Akbulut, "Şeyhu'l-İslâm Mustafa Sabri ve Görüşleri (1869-1954)", s. 33.

²⁸ Mustafa Sabri Efendi, *Mevkîfu'l-'akl ve'l-'ilm*, I, 2.

²⁹ Mustafa Sabri Efendi, *Mevkîfu'l-'akl ve'l-'ilm*, I, 2.

³⁰ Mustafa Sabri Efendi, *İnsan ve Kader*, s. 6.

³¹ Ahmet Akbulut, "Şeyhu'l-İslâm Mustafa Sabri ve Görüşleri (1869-1954)", s. 33.

bulunmuştur. Bu meyanda, klasik Kelâm ilminin önemli bir duâye-ni olarak kabul edilen Şeyhu'l-İslâm Mustafa Sabri Efendi, kendi ilim meclisinde pek çok öğrenci yetiştirmiş ve eserler vermiştir. Onun en meşhur Arapça eserleri “Mevkîfu'l-‘Akl ve'l-‘İlm ve'l-‘Âlim min Rabbi'l-‘Âlemîn ve ‘İbâdihî'l-Mürselîn”³² “Mevkîfu'l-Beşer Tahte Sultâni'l-Kader”³³ “Mes’eletu Tercemeti'l-Kur’ân”³⁴, “el-Kavlü'l-Fasl”³⁵ ve “en-Nekir ‘alâ Munkiri'n-Ni‘meti mine'd-Dîn ve'l-Hilâfet ve'l-Ümme”³⁶ adlı kitapları yer almaktadır. Osmanlıca basılan eserleri ise, “Yeni İslâm Müçtehitlerinin Kıymet-i İlmiyesi -Musâ Cârullâh Bigiyef'e Reddiye-”³⁷ ile “Dinî Mücedditler”dir.³⁸

2. Şeyhu'l-İslâm Mustafa Sabri Efendi'nin İrade Anlayışı

Bilindiği üzere kader ve insan iradesi problemi, İslâm düşüncesinde ilk dönemlerden itibaren üzerinde birçok tartışmanın yapıldığı önemli problemlerden birisidir. İlk dönemde bu konuda ashaptan veya çevreden Hz. Peygamber'in yanına gelip ona soru soranlar olduğu gibi kimi zaman da, bizzat Hz. Peygamber'in sohbet ve ilim meclisleri sırasında bazı yönleriyle bu konuya değindiği bilinmektedir. Ancak irade ve kader anlayışı ile ilgili olarak bu dönemdeki açıklamalar, büyük tartışma ya da görüş ayrılıklarına zemin oluşturacak türden değildi. Sözelimi Hz. Peygamber'e, genellikle “*Kader nedir?*”, “*Kişi eceliyle mi ölür?*” ya da “*Allah'ın zâtı hakkında ne söylenebilir?*” tarzında sorular sorulmuş o da, soru soranı ya da muhatabı ikna edici düzeyde cevaplar vererek açıklamada bulunmuştur. Hz. Peygamber'in vefatıyla birlikte dört halife döne-

³² Bu eser, 1369/1950 yılında Kahire'de neşredilmiştir.

³³ Bu eser, 1352/1933 yılında Kahire'de neşredilmiştir. Daha sonradan, “İnsan ve Kader” ismiyle Prof. Dr. İsa Doğan tarafından Türkçeye çevrilerek 1989 yılında İstanbul'da Kültür-Basın Yayın Birliğince basılmıştır.

³⁴ Bu eser, 1351/1932 yılında Kahire'de neşredilmiştir.

³⁵ Bu eser, 1351/1934 yılında Kahire'de neşredilmiştir.

³⁶ Bu eser, 1343/1924 yılında Beyrut'ta neşredilmiştir.

³⁷ Bu eser, 1338/1919 yılında İstanbul'da neşredilmiştir. Eser, Bedir Yayınlarınca 1998 yılında İstanbul'da tekrar basılmıştır.

³⁸ Bu eser, 1341/1922 yılında İstanbul'da neşredilmiştir. Eser, 1977 yılında İstanbul'da ikinci kez neşredilmiştir. Mustafa Sabri Efendi, *İnsan ve Kader*, s. 6; Yavuz, “Mustafa Sabri Efendi”, XXXI, 352.

minde de benzer soru ve problemler yaşanmıştır. Özellikle de Hz. Ömer döneminde, kader ve irade problemiyle ilgili sorular karşısında onun dirayetli ve muktedir tarzına paralel olarak aklı, ahlâkî ve rasyonel düzeyde açıklamaların yapıldığı bir gerçektir. Ne var ki Hz. Osman ve Hz. Ali dönemlerinde İslâm tarihinde yaşanan iç olaylara istinaden kader, irade özgürlüğü ve insanın fiilleri problemi daha yüksek sesle tartışılmaya ve yaşanan sorunlara çareler aranmaya başlanmıştır. Öyle ki yaşanan olayları ilâhî irade ve hikmet ekseninde ele alanlar “cebir” doktrinini öncelerken, problemin doğrudan insanı ilgilendiren yönünü öne çıkararak insan fiilleri ve özgürlüğü bağlamında yaklaşanlar da “ihtiyâr” doktrinini anti tez olarak savunmuşlardır.³⁹ Dolayısıyla Allah'ın ilim, irade, kudret ve tekvin sıfatları gibi subûtî sıfatlar bağlamında değerlendirilen bu problem, “cebir” ile “ihtiyâr” ikilemi arasında gidip gelen çoğu zaman da birbirine karşıt görüşlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu ikilemin yaşanmasının en önemli sebebi ise, irade söz konusu olduğunda Allah'ın sonsuz ilim, kudret ve iradesiyle insanın başından geçecek olayları ezelde bilip takdir etmesiyle bu fiilleri işleyen insanın bunları gerçekleştirme noktasında ne kadar özgür ve iradeye sahip oldukları meselesidir. Daha açık bir deyişle irade ve kader proble-

³⁹ Dini metinlere bakıldığında nassların, bir taraftan “cebre” (zorunlu olarak fiilleri yapma) diğer taraftan da “ihtiyâra” (kişisel istek ve irâde) fırsat veren söylem biçimlerine dayandığı görülmektedir. Dini nasslarda, hem “cebr”e işaret eden fiil ve davranışların hem de “ihtiyâr”a işaret eden fiil ve davranışların konu edilmesi ya da buna ilişkin birtakım söylem biçimlerinin kullanılması, nihayetinde bu metinleri anlamaya çalışan öznenin zihninde birtakım soru işaretlerinin belirmesine sebebiyet vermiştir. Özellikle, Kur'an'ın kendi metni söz konusu edildiğinde de görülecektir ki, metin içinde geçen her iki alana ilişkin ifade tarzlarının ya da söylem biçimlerinin ilk bakışta birbirlerine çelişik gibi görünen yönleri, ilk dönem İslâm kelâmcılarının zihninde genel olarak “te'vîl” kuramının teknik ve incelikleri kullanılarak aşılmaya çalışılmıştır. Bu hususta bkz.: el-Kâdî Ebu'l-Hasan 'Abdülcebbâr, *Mütesâbihu'l-Kur'an*, nşr. 'Adnân Muhammed Zerzûr, Kahire, 1969, I, 17-18, 46; Muhammed b. Hamza b. Nasr el-Kirmânî, *el-Burhân fî Tevcihi Mütesâbihu'l-Kur'an*, thk. 'Abdülkâhir 'Ahmed 'Atâ, Beyrut, 1406/1986, 93-117; Hüseyin Doğan, *İlk Dönem İslâm Kelâmcılarında Dinsel Metinleri Anlama ve Te'vîl Problemi*, Samsun: Kardeşler Ofset-Matbaacılık, 2011, 143-184.

minin özünü oluşturan ilâhî taraf ile insanî taraf, farklı varlık kategorilerini oluşturmuş olduklarından mesele fazlasıyla karmaşık ve tartışmalı bir hal almıştır. Çünkü irade konusu, sadece ilâhî taraf dikkate alınarak çözümlenmeye çalışıldığında insanın yapıp-etmelerinin veya imtihanının herhangi bir anlamı kalmamaktadır. Öte yandan olaya sadece insan fiilleri, yapıp-etmeleri, özgürlük ve irade hürriyeti ekseninde değerlendirildiğinde de, hem ilâhî olanın âlemlere ve insana olan müdahilliği hem de Kur'ân'ın çok sarîh olan âyet ve beyanatlarına zıt bir durum hâsıl olmaktadır. Hiç kuşkusuz bu çerçevede kurulacak hassas bir denge, irade problemini bütün yönleriyle ortaya koyma veya açıklamada daha isabetli ve tutarlı sonuçların elde edilmesine imkân tanıyacaktır.

Kendi döneminde irade ve kader problemiyle alakadar olmuş olan şahsiyetlerden birisi de Şeyhu'l-İslâm Mustafa Sabri Efendi'dir. Hiç şüphesiz ki, iniş ve çıkışlarla dolu hayatı ve sürgünlerle geçen ömrü Mustafa Sabri'yi irade konusunda temkinli ve ihtiyatlı davranmaya sevk etmiştir. Yaşadığı dönem Osmanlı İmparatorluğu'nun son zamanlarına denk geldiğinden dâhilî ve haricî pek çok olumsuz inanç, görüş ve düşünce karşısında İslâm'ı ve onun evrensel ilke ve esaslarını savunmaya koyulmuştur. Öyle ki onun yabancı inanç ve fikirlere karşı inatla savunduğu düşüncelerinden birisi irade ve kader konusundaki değerlendirmeleridir. Mustafa Sabri, özellikle de irade ve kader konusunda İslâm'a verilen zararın dıştan çok, içten gelen saik veya etkenlerden kaynaklandığını tespit etmiş ve dini ihya ve tecdit projelerinin bu doğrultudaki olumsuz yanlarına dikkati çekmiştir. Osmanlının çöküşüyle birlikte Batı'da ortaya çıkan Pozitivist ve Materyalist yaklaşımların İslâm dünyasına ve akidesine ciddi boyutta zararı olduğunu düşünen Mustafa Sabri, irade ve kader konusunda Batının telkin ettiği bütün düşünceleri dışlamıştır. Hatta o, bu anlamda Batı etiketli düşünce akımlarının etkisi altında kalarak irade ve kader konusunda başta İslâm'ı daha özelde de Osmanlı'yı mesul tutan modernistlere her seferinde karşı

çıkılmış ve şiddetle karşı koymuştur.⁴⁰ Bu düşünceleriyle İslâm'daki tecdit ve ihya hareketlerine karşı çıkan Mustafa Sabri, bunun sebebini şöyle açıklamıştır:

“Dinî çöküntünün sebebi şer’î hükümlerin zamana göre tadil edilmeyerek sabit bırakılması veya İslâm dinine yabancı hurafelerin karışmış olması değildir. Asıl sebep müslümanların dinlerini ihmal etmeleri, dinî vazifelerine fülen ve amelen riayet etmemeleridir.”⁴¹

Bu sebeple aralarında Ferid Vecdi (1878-1954), Muhammed Abduh (1849-1905), Reşid Rızâ (1865-1935) ve Mustafa el-Merağî’yi (1881-1945) benimsedikleri ve savundukları inanç, fikir ve görüşlerinden ötürü çok sert biçimde eleştirmiştir.⁴² Onların görüşleri ise, İslâm’ın ön gördüğü ve salık verdiği kader anlayışının Osmanlı’nın gerilemesinde ve çöküşünde doğrudan belirleyici olduğu yönünde sloganlaşmıştır. Bu düşünceye karşı o, İslâm’ın ve onun savunduğu kader anlayışının ilerlemeye (terakki) mani olmadığını hatta İslâmî ilimlerin pozitif bilimlerle hiçbir zaman çelişmeyeceği tezini savunmuştur:

“Ne kadar tuhaftır ki kadere iman akidesi, halkın ağızında bir sakız olmuş, bilen de bilmeyen de ondan konuşuyor ve müslümanları onunla itham ediyor. Müslümanların çoğu da, birbirlerini bu itham içerisine sokuyorlar. Bunlar arasında maalesef İslâm yolunda mücâhede ve irşâd için ortaya çıkmış kimseler de bulunuyor. Ancak içlerinde müslümanları kaza ve kader akidesiyle itham etme fikrinin, onların dinî inançlarını zayıflatmaya gayret eden Batılı düşmanlar tarafından sokulduğunun farkında olanlar da vardır. Yabancı fikir-

⁴⁰ Mustafa Sabri Efendi, *Yeni İslâm Müçtehitlerinin Kıymet-i İlmiyesi* (Musâ Carullâh Bigiyef’e Reddiye), (İstanbul: Bedir Yay., 1998), 42-64.

⁴¹ Mustafa Sabri Efendi, *Dinî Mücedditler: Reformcular*, (İstanbul: Sebil Yayınevi, 1969), 13-14.

⁴² Mustafa Sabri Efendi, *İnsan ve Kader*, s. 25; Yavuz, “Mustafa Sabri Efendi”, XXXI, 352.

lerin en şerlisi, zayıflatmaya gayret eden Batılı düşmanlar tarafından sokulduğunun farkında olanlar da vardır. Yabancı fikirlerin en şerlisi, gizlice giren fikirlerdir. Nitekim düşmanların en büyüğü de, düşmanlığını kendi içinde gizleyenlerdir. Müslümanların yakalandığı hastalıkların en sonuncusu ve onların ölümünü hazırlayan hastalıkların en şiddetlisi olan Batıyı taklit hastalığı, Frengiden bile daha çok şiddetli ve zararlıdır...”⁴³

Mustafa Sabri Efendi, Osmanlı'nın son dönemlerinde özellikle de kader ve irade konularında müslümanların kafasını karıştırmak için ortaya konmuş olan bu ve benzeri düşüncelerden fazlasıyla rahatsız olmuştur. Osmanlı'nın kendi içinden yetiştirmiş olduğu ancak, Batı ve modernizm hayranlığı ağır basan bazı bilim adamlarının Batı'nın tesirinde kaldıklarını düşünmüştür.⁴⁴ Onların bu tutum ve savunularına karşı en başta İslâm'ı ve onun sahih akidelerini savunmayı ve ispat etmeyi gündemine alan Mustafa Sabri, irade ve kader konularında yanlış anlaşılan ya da insanları rahatsız eden bazı sualleri cevaplamak istemiştir.⁴⁵ Zira ona göre yapılması gereken tek şey, ıslah veya düzenleme adı altında bu inançlara daha fazla zarar vermek değil tam aksine, inanç esaslarını müslümanların gözünde yeniden ihya edip canlandırmaktadır.⁴⁶ Bu nedenle o eleştiri ve savunularını, Batı dünyasından ya da onların savundukları ideolojilerden çok İslâm'ın kendi içinden yetişmiş ancak bu dünyanın ve ideolojinin avukatlığına soyunan nesle karşı gerçekleştirmek istemiştir.⁴⁷ Nitekim o, İslâm ve onun sahih akidelerinden daha çok, Batı hayranlığına kapılmış olan zümrenin zihinlerinin arınmaya ihtiyacı olduğunu söylemiştir. Onun açısından bu ikilem-

⁴³ Mustafa Sabri Efendi, *İnsan ve Kader*, s. 15.

⁴⁴ Mustafa Sabri Efendi, *İnsan ve Kader*, s. 16-17.

⁴⁵ Ömer Aydın, “Mehmed Zâhid Kevserî ile Mustafa Sabri Efendi'nin Kader Konusundaki Tartışması”, *Uluslararası Düzceli Mehmed Zâhid Kevserî Sempozyumu Bildirileri*, 24-25 Kasım 2007, Düzce, 639-641.

⁴⁶ Hayreddin Karaman, “Mustafa Sabri Efendi'nin Kader İnancı Üzerine Bir Tartışma”, *Diyanet Gazetesi*, sayı: 103, 15 Ekim 1974, Ankara, s. 6.

⁴⁷ Mustafa Sabri Efendi, *İnsan ve Kader*, s. 18.

den kurtulmanın yegâne yolu, kendisinde en ufak bir şüphe ve tereddüt bulunmayan İslâm'ın inanç ve esaslarına tutunmaktır.⁴⁸ Çünkü o müslümanların geri kalış sebeplerini, İslâm'a ve onun esaslarına bağlı kalıp gereğini yerine getirmekte değil, tam aksine İslâm'dan uzaklaşıp başka adreslerde çare aramak gibi sapkın bir anlayışta saklı görmüştür:

“Allah'ın yardımı ve hüsnü tevfiğiyle kaza ve kader konusundaki İslâm akidesinin müdafaaasını yapabilmek için, bizzat İslâm akidesini müdafaa etmek, aklî kaidelere ve İslâmî naslara dayalı ilmî bir mesele olması hasebiyle inanan için bu akidede hiçbir kusurun olmadığını ispat etmek gerektiğine inanıyorum. İslâm akidesini tenkite tabi tutmak sadece bu aklî kaideler ve naslar yoluyla mümkün olabilir. Aksine, kadere inandıkları için müslümanların geri kaldıklarını ve çalışmayı bıraktıklarını iddia etmek gibi bu yolun dışında birtakım sözler sarf etmek düşmanca bir vesvese ve bir bilgisizlik yarışıdır. Bu vesveseleri dinlemek sonra da meseleyi Batılı ve Batılılaşmış Doğulu tenkitçiyi memnun edecek bir şekilde izah etmeye çalışmak, günümüz müslümanlarının bir ayıbı olan zayıflık ve korkaklıktandır. Aynı şekilde müslümanın ve özellikle âlim ve mücahit Müslümanın her hali, Batılı ve onun kardeşi Doğulu itham edici karşısında geri kalmışlığı gösteriyor. Esef vericidir ki, dâhilî ve haricî pek çok saldırılarla karşılaşan din âlimleri gericilik, pasiflik ve siyasetle uğraşmak gibi birtakım şeylerle itham edilmekten korktukları gibi, kendilerine ve İslâm'a yöneltilen ve korkulmaması lazım gelen her saldırıdan korkuyorlar...”⁴⁹

⁴⁸ Mustafa Sabri Efendi, *İnsan ve Kader*, s. 19-20.

⁴⁹ Mustafa Sabri Efendi, *İnsan ve Kader*, 35.

2.1.“Mecburiyet” (Cebir) ile “Mesuliyet” (İhtiyâr) Arasında İnsan

Mustafa Sabri'ye göre insanın ihtiyarî fiilleri konusunda üç mezhep vardır: Cebriyye, Mu'tezile ve Eş'ariyye. Cebriyye'ye göre insanın ihtiyarî fiilleri sadece Allah'ın kudretiyle meydana gelir ve bu fiilleri konusunda insanın hiçbir tesiri yoktur. Cebriyye'ye göre insan, Allah'ın yaratmasının gerçekleştiği bir obje konumundadır. İnsanın gerçekte irade ve ihtiyârı olmadığından hiçbir kuvvet ve istitâatı da bulunmaz.⁵⁰ Fiiller, ancak ezeli olan bir kudretle varlık bulabilirler.

Mu'tezile'ye göre insanın ihtiyarî fiillerine mutlaka bir kudreti vardır ve bu fiiller bu kudretle oluşmaktadırlar. Mu'tezile, Allah'a şer, zulüm ve kötülük isnat etmemek için insanların irade hürriyetleri olduğunu savunmuştur. Buna göre insan, eylem ve söylemlerinde hürdür; bütün eylem ve davranışlarını kendi seçimleriyle gerçekleştirmektedir.⁵¹

Eş'ariyye göre ise, insanın ihtiyarî fiilleri üzerinde bir kudreti vardır ancak, bu kudretin hiçbir tesiri yoktur. Onun fiillerinin mutlak yaratıcısı Allah'tır. İnsanın kendi fiilleriyle alakası ise, o fiillere mahal olmaktan ve hiçbir etkisi olamayan kudretinin Allah'ın etkili kudretiyle onlara yaklaşmasından ibarettir.⁵² Eş'ariyye'ye göre insanın kısmî de olsa gücü vardır ancak, eylemin gerçekleşmesinde bu gücün hiçbir etki ve tesiri yoktur. İnsanın, Allah tarafından yaratılan bir iradesi ve bu iradeye bağlı eylemi vardır.

Mustafa Sabri, irade hürriyeti veya kader konusunda insanı mecburiyet ile mesuliyet arasında bir dengede görerek değerlendirmelerde bulunmuştur. O, *İnsan ve Kader* isimli eserinde bu konuyu izaha kavuştururken temel referans noktasını şu şekilde tavsif etmektedir:

⁵⁰ Recep Ardoğan, *Delillerden Temellere –Sitematik Kelâm ve Güncel İnanç Konuları-*, İstanbul: Yeni Asya Gazetesi Yay., 2014, 128-129.

⁵¹ Ardoğan, *Delillerden Temellere*, 129.

⁵² Mustafa Sabri Efendi, *İnsan ve Kader*, 68.

“Allah dileseydi, elbette hepinizi tek bir ümmet yapardı. Ancak O, dilediğini saptırır dilediğini de hidayete erdirir. Muhakkak ki hepiniz, yaptıklarınızdan sorumlu tutulacaksınız. (وَلَوْ شَاءَ اللَّهُ لَجَعَلَكُمْ أُمَّةً وَاحِدَةً وَلَكِنْ يُضِلُّ مَنْ يَشَاءُ) (وَيُهْدِي مَنْ يَشَاءُ وَلَنَسْأَلَنَّ عَمَّا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ)”⁵³

Bu âyet, bu kitapta incelemek istediğimiz meseleye büyük bir açılım getirmektedir. Bu bakımdan konuya onunla girdim. Bu âyet, birtakım görüşler arasında beni tatmin eden görüşümün özetidir. Hangi mezhep bu iki temel esasın ikisine de önem vermeyi bırakır ve birine dikkat etmezse, diğerini de bozar. Ben de onu, dostlarına ve yardımcılara bırakıyorum. Muvaffakiyet Allah'tandır.”⁵⁴

Mustafa Sabri Efendi, Kur'an'da cebre işaret eden veya bu anlamı vurgulayan âyetlerin insana mecburiyet yüklediğini düşünmektedir. Ona göre insan, fiillerinde mecburiyet altındadır. Ancak bu mecburiyet algısının Cebriyye'nin anlayış ve görüşünden farkı, insanı aynı zamanda kudret ve irade sahibi bir varlık olarak kabul etmesidir. Böylece mecburiyetle mesuliyeti bir araya getiren Mustafa Sabri, mesuliyet esasını muhafaza etmeyen Cebriyye'nin sapık ve dalalet ehlinden olduğunu beyan etmiştir.⁵⁵ Ona göre her şeyin hidayet ve dalaleti Allah'ın elinde olduğu için, insanın hem hayrı hem şerri sadece Allah'ın dilemesiyle gerçekleşmektedir. Bu durumda insanın elinde olan hiçbir şey yoktur ancak bu durum, onu sorumluluk ve mesuliyetten de kurtarmamaktadır.⁵⁶ Çünkü Kur'an'da cebre işaret eden âyetler olduğu gibi insanın mesul ve sorumlu olduğuna işaret eden âyetler de vardır. Öyle anlaşılıyor ki Mustafa Sabri, Eş'arî teolojiye de uygun olarak insanların eylem, söylem ve davranışlarında ihtiyâr sahibi olduklarını ancak, sonuçta bu ih-

⁵³ Mustafa Sabri Efendi, *İnsan ve Kader*, 67.

⁵⁴ Mustafa Sabri Efendi, *İnsan ve Kader*, 67.

⁵⁵ Mustafa Sabri Efendi, *İnsan ve Kader*, 50.

⁵⁶ Mustafa Sabri Efendi, *İnsan ve Kader*, 73-74.

tiyârlarının da mecburiyet altında şekillendiğini kabul etmiştir.⁵⁷

Mustafa Sabri, iradeyi üç kısımda değerlendirmektedir. Birincisi; Allah'ın, mutlak ilim, irade ve kudretiyle insanın üzerindeki hükümlerliliği ve onların fiillerindeki etkisidir. Zira âlemde, Allah dilemedikçe hiçbir şey olmamaktadır. Diğer de; imtihan için yaratılmış olan insanların fiillerinden sorumlu olması. Hiç kuşkusuz o, bu bakış açısıyla, kuldân her irade ve sorumluluğu kaldıran ve onu pasif kılan Cebriyye ile insana yapıp-etmelerinde ve eylemlerinde irade gücü ve imkânı tanıyan Mu'tezile'yi reddetmiştir. Başka bir deyişle nesnel alandaki fiilleri ve ihtiyarı konusunda insanın elini kolunu bağlayan Cebriyye ile insanı aktif ve sorumlu kılan Mu'tezile arasında orta yolu bulmak istemiştir. İşte onun için üçüncü kader yolu budur. Onun cebirden anladığı, kesinlikle Cebriyye'nin savunduğu bir zorlama ve ikrah değildir. Diğer yandan özgürlük, ihtiyar ve sorumluluktan anladığı da yine Mu'tezilenin anladığı gibi değildir. Mustafa Sabri, mecburiyet derken ihtiyarî bir mecburiyeti; ihtiyar ve özgürlük derken de, bu mecburiyeti hesaba katan bir irade anlayışını öncelemiş ve benimsemiştir. Onun teolojisinde irade ve kader, bu iki dengeyi hesaba bir anlayışa istinat etmektedir ve asla birisi, diğerini dışarıda tutmamaktadır. Aksi takdirde o, Kur'an'la çelişkiye düşüleceğini ve meselenin yanlış anlaşılabilceğini düşünmektedir. Mustafa Sabri, cebir ile ihtiyar arasındaki bu açmazı şu şekilde tartzih etmektedir:

*“Eğer, mesuliyetle mecburiyet nasıl birleşebilir.
Bir şeye mecbur olan kişinin, ondan mesul olmaması
gerekmez mi? denilirse, biz de deriz ki: Biz, bu gerekliliği kabul etmeyiz. Zira biz, insanın kendisi için herhangi bir faydaya, zarara, hayra ve şerre malik olamayacağını; bununla birlikte Allah'ın yanında ve tabi olan*

⁵⁷ Mustafa Sabri'ye göre “fâil-i muhtâr suretinde mecburdur” ifadesini, sadece lafzî olarak değil aynı zamanda hakikî olarak da anlamak gerekir. Çünkü insanın ihtiyarının hakikî olmadığını düşünmek asla caiz değildir. Bkz.: Mustafa Sabri Efendi, *İnsan ve Kader*, 225)

Nebi'sinin yanında mesul olacağını söylüyoruz: Üstelik bunu kendi hevâmızla da söylemedik; hem aklî hem de naklî delillere tutunarak söyledik. Hülâsa bizim görüşümüz şu âyet içerisinde vardır: "Allah dileseydi, elbette hepinizi tek bir ümmet yapardı. Ancak O, dilediğini saptırır dilediğini de hidayete erdirir. Muhakkak ki hepiniz, yaptıklarınızdan sorumlu tutulacaksınız. (وَلَوْ شَاءَ اللَّهُ) (لَجَعَلَكُمْ أُمَّةً وَاحِدَةً وَلَكِنْ يُضِلُّ مَنْ يَشَاءُ وَيَهْدِي مَنْ يَشَاءُ وَلَتَسْأَلُنَّ عَمَّا كُنتُمْ تَعْمَلُونَ)". Onun için biz diyoruz ki, Allah'ın dilediğini sapıtıp dilediğine hidayet verdiği dair Kur'ân âyeti vardır. Dolaşısıyla her insanın, hayrı da şerri de Allah'ın dilemesine bağlıdır. Hiçbir şey insanın elinde değildir. Buna rağmen o, mesuldür ve Allah, bu mesuliyeti ona yüklediği için zulmetmiş sayılmaz. Biz, yaptıklarına göre dünyada karşılık görecekleri hususunda tereddüt etmediğimiz halde, Allah'a zulmü nasıl isnat edebiliriz? Yani, insanlara amellerine göre karşılık veren Allah'ı, onlara zulmetmekten tenzih (uzak) etmemiz son derece tabiidir. Çünkü biz, insanların fiillerinden mesul olduklarını ve bizden o fiillere hak aldıklarını gördük. Dünyada bize baskı yaparlarsa, onların bu amellerinden karşılık görecekleri hususunda hiç tereddüt etmeyiz."⁵⁸

Mustafa Sabri, irade konusunda mecburiyet ile mesuliyeti birleştirmiştir. O, Allah'ın sonsuz ilim, kudret ve iradesiyle insanlardan bazısını hidayete erdirdiğini ancak, bazısını da dalaletе düşürdüğünü söylemektedir. Bununla birlikte son tahlilde hidayete erenin de dalaletе düşenin de insanın ihtiyarı çerçevesinde olduğunu belirterek⁵⁹ meselenin, te'vile gerek duyulmayacak kadar sarıh olduğu kanaatindedir.⁶⁰ Mustafa Sabri, kader ve irade konusunun

⁵⁸ Mustafa Sabri Efendi, *İnsan ve Kader*, 229-230.

⁵⁹ Mustafa Sabri Efendi, *Mevkıfu'l-'akl ve'l-'ilm*, III, 58-59.

⁶⁰ Mustafa Sabri Efendi, *İnsan ve Kader*, 231-232.

akılların üstünde bir konu olduğunu söyleyerek⁶¹ bu konuda insanı ikileme düşüren veya zahiren çelişik gibi algılanan durumların dine ters ve çelişik olarak değerlendirilemeyeceğini savunmuştur. O, bu konuda Kur'an'dan şu âyetleri delil getirmektedir:

“*Deki: Çalışınız! Çünkü yaptıklarınızı Allah, Resulü ve mü'minler görecektir. Hepiniz mutlaka gaybı ve hazırı bilen Allah'ın huzuruna çevrileceksiniz ve o zaman ne yaptığınızı O, sizlere bildirecektir (وَقُلْ اَعْمَلُوا فَسَيَرَىٰ)* اللهُ عَمَلَكُمْ وَرَسُولُهُ وَالْمُؤْمِنُونَ وَسَتُرَدُّونَ اِلَىٰ عَالِمِ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ فَيُنَبِّئُكُمْ بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ”⁶²

“*Erkekten ve dişiden, her kim mü'min olduğu halde iyi amel işlerse, muhakkak ki onu güzel bir hayat ile yaşatacağız ve işlemekte olduğu amellerin daha güzeliyle mükâfatlarını elbette vereceğiz (مَنْ عَمِلَ صَالِحًا مِّنْ ذَكَرٍ اَوْ)*”⁶³
”*(أَنْتَىٰ وَهُوَ مُؤْمِنٌ فَلَنُحْيِيَنَّهٗ حَيَاةً طَيِّبَةً وَلَنَجْزِيَنَّهُمْ أَجْرَهُمْ بِأَحْسَنِ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ*

“*Yarın kıyamette, onlar yaptıklarının cezasını çekeceklerdir (وَبِاللَّهِ الْأَسْمَاءِ الْحُسْنَىٰ فَادْعُوهُ بِهَا وَذَرُوا الَّذِينَ يُلْحِدُونَ فِي أَسْمَائِهِ)*”⁶⁴
”*(سَيُجْزَوْنَ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ*

“*Hakikaten insan için kendi çalıştığından başkası yoktur... Muhakkak ki onun ameli, yarın (kıyamet) görülecektir (وَأَنْ أَيْسَرَ لِلْإِنْسَانِ اِلَّا مَا سَعَىٰ وَأَنَّ سَعْيَهُ سَوْفَ يُرَىٰ)*”⁶⁵

Mustafa Sabri'ye göre insanlar, Allah'ın kendilerinden yapmalarını istediğı fiillerini kendi irade ve ihtiyarlarıyla yaparlar. Yaptıkları şeyleri kendi irade ve ihtiyarlarıyla yaparken muhtar oldukları gibi, sadece Allah'ın kendilerinden seçmelerini istediğı şeyleri seçebildikleri için de mecburdurlar. Aslında insanın iradesinin mecburiyet altında olduğunu söylemek, onun iradesinin etkin ve hür olmadığını kabullenmek anlamına gelmektedir. Zira mecburiyet ve

⁶¹ Mustafa Sabri Efendi, *İnsan ve Kader*, 230.

⁶² et-Tevbe: 9/105.

⁶³ en-Nahl: 16/97.

⁶⁴ el-A'râf: 7/180.

⁶⁵ en-Necm: 53/39-40.

zorlamanın olduğu yerde iradeden bahsedilemez. Bu bir bakıma mecburî hürriyettir. Mustafa Sabri, Ehl-i Sünnet'in kader konusunda “*cebiri yoktur, tefvizi yoktur. Fakat ikisi arasında bir durum vardır*” şeklindeki görüşüne karşı çıkarak, “*hem cebir hem de tefviz vardır; çünkü insan istediğini yapar. Cebre benzer bir durum vardır; çünkü insan Allah'ın dilediğinden başkasını yapamaz*” demiştir. Mustafa Sabri, kabul edilen bu “cebr”in, insanın fiillerine doğrudan tesiri olmaması açısından bilinenden farklı olduğunu ve Cebriyye'nin savunduğu anlayışın dışında tutulduğunu kabul etmiştir. Aynı şekilde tefviz konusunda da, insan ancak işleri kendisine havale edenin (Allah) seçtiği ve istediği şeyleri seçebildiği için Mu'tezile'nin savunduğu anlayışın dışında bir görüşü desteklemiştir. Buna göre insan, istediği şeyi yaparken sadece Allah'ın yapılmasını istediği şeyi gerçekleştirebilir.⁶⁶ İstedikini yapan da isteyen de yine kendisi olmuş olur. Dolayısıyla insan istediğini yapabildiği için tefvizdedir. Ancak Allah'ın isteğinin dışında bir şey yapamadığı için de aynı zamanda cebirdedir.⁶⁷

Mustafa Sabri'nin, cebirle tefvizi birleştirme konusunda düşünce olarak Eş'arî mezhebine yakın durduğunu söylemek gerekir. Nitekim o, insanların fiillerinin Allah'ın kudretiyle mahlûk olduğunu, söz konusu fiillerin yapılmasında veya meydana getirilmesinde insanın iradesinin etkin olmadığını düşünmüştür. Zira Eş'arî kelâmında mümkün olan her şey vasıtasız olarak Allah'a havale edilmiştir. “*Allah, her şeyin yaratıcısıdır ve O, her şeye vekildir (الله خالقٌ) (كُلُّ شَيْءٍ وَهُوَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ وَكِيلٌ)*”⁶⁸ veya “*Allah, sizi ve yaptıklarınızı yarattı (وَاللهُ وَخَلَقَكُمْ وَمَا تَعْمَلُونَ)*”⁶⁹ gibi âyetler, ilk bakışta hem insanların hem de onların fiillerinin doğrudan Allah tarafından yaratıldığına işaret eden âyetlerdir. Ancak mezkur âyetlerin nüzul-u sebebi ve genel bağlamına bakıldığında meselenin, irade hürriyeti veya kader anlayışı

⁶⁶ Emine Ögük, “Mustafa Sabri Efendi'nin Kader Hakkındaki Görüşlerinin Tahlili”, *İslâmî İlimler Dergisi*, Yıl: 9, 2014, IX: II, 141-142.

⁶⁷ Mustafa Sabri Efendi, *İnsan ve Kader*, 66.

⁶⁸ ez-Zümer: 39/62.

⁶⁹ es-Saffât: 37/96.

dışında ahlâkî ve toplumsal yaşantıyla ilgili olduğu görülmektedir. Mustafa Sabri ise, bu âyetlerin Mu‘tezile’yi de reddettiğini savunmuştur. Hatta o, bu âyetleri sıraladıktan sonra, “*bu âyetler karşısında insan nasıl fiillerinin yaratıcısı veya mucidi olabilir?*” diye de sormaktan kendini alamamaktadır. Ona göre ulûhiyet ortaklık veya müşareket kabul etmez.⁷⁰

Mustafa Sabri’ye göre insan, bütün fiillerinin yaratıcısı ya da doğrudan mucidi olsaydı, zorunlu olarak bütün fiillerini tafsilatıyla bilmesi gerekirdi. Halbuki, durum hiç de böyle değildir. Nitekim Allah, “*Yaratan hiç bilmez mi? (أَلَا يَعْلَمُ مَنْ خَلَقَ وَهُوَ اللَّطِيفُ الْخَبِيرُ)*”⁷¹ bu-yurmuştur. Sözelimi bir başkasının kullandığı makinayı kullanmak isteyen biri, bu makinadaki alet ve teçhizatın nasıl hareket ettiğini veya iş özelliklerinin neler olduğunu bilmekten öte, o makinayı nasıl ve ne şekilde kullanabileceğine ihtiyacı vardır.

Eş‘arîler’e göre insanın, hâdis de olsa bir “kudreti” ve “iradesi” vardır. Ancak bu “kudret” ve “iradenin”, Allah’ın sonsuz ilim, kudret ve iradesi yanında hiçbir tesiri yoktur. Onlara göre insanın fiilleri vardır ancak bunlar, Allah tarafından yaratılmıştır. İnsanın fiillerinin dayandığı bir iradesi de vardır; bu sebeple de insan, ihtiyar sahibi addedilmiştir. Dolayısıyla insanın ihtiyar sahibi olması ve fiillerine de ihtiyarî fiiller denilebilmesi için bu fiillerin, insanın irade ve ihtiyarına dayanması yeterlidir. Ancak bu irade ve ihtiyar, potansiyel olarak insandan kaynaklanmaz; tam aksine Allah’ın yaratmasıyla meydana gelir.⁷² Bu nedenle Eş‘arîler’e göre insan, fiillerinde ihtiyar sahibi olduğu halde yine de ihtiyarında mecburdur. İnsanın fiillerinin ihtiyara dayanması, ihtiyarının da başka bir ihtiyara dayanmaması, fiillerinin ihtiyarî olarak nitelenmesine sebep olmuştur.

⁷⁰ Mustafa Sabri, Mu‘tezile’yi hayır ile şerrin arasını ayırarak hayrı Allah’a, şerri de insana nispet etmek suretiyle Mecûsiler’e benzedikleri için eleştirmiştir. Bkz.: Mustafa Sabri Efendi, *İnsan ve Kader*, 316.

⁷¹ el-Mülk: 67/14.

⁷² Ebu’l-Feth Muhammed b. ‘Abdilkerîm eş-Şehristânî, *Nihayetu’l-İkdâm fi ‘İlmi’l-Kelâm*, nşr. Alfred Guillaume, Oxford University Press, London, 1934, 243-244.

Bu da, insanın fiillerinde muhtar olmasını sağlamıştır.⁷³

Mustafa Sabri Efendi, gerçekliğe ve hakikate en yakın iki mezhep olarak takdim ettiği Eş'arilik ile Mâtürîdîliği irade anlayışları konusundaki tutumlarından dolayı birbirinden ayırmış ve özellikle de Mâtürîdî kelamcılarca savunusu yapılan küllî irade ve cüzî irade anlayışına eleştiride bulunmuştur. Bilindiği üzere Mâtürîdîler, küllî iradenin Allah tarafından yaratıldığını ancak, cüzî iradenin yaratma gerektirmeyen bir manâ olduğunu ve dolayısıyla da insan tarafından zihinde ihdâs edildiğini savunmuşlardır.⁷⁴ Küllî irade, yapmak veya yapmamak gibi iki şeyden herhangi birini tercih özelliğine sahip olan irade sıfatının ismidir. Cüzî irade de, küllî iradenin belirli bir yöne yönelmesidir.⁷⁵ Cüzî iradenin yaratıldığını ve onun Allah'tan olduğunu kabul eden Eş'ariler'e göre, insanların kendi fiillerine olan katkısı, bu fiillere ve bu fiillerin irade ve ihtiyarına mahal olmaktan öteye geçmez. Bu nedenle de insanlara nispet edilen "kesbin" anlamı ise, oldukça karışık ve bir o kadar da gizemlidir. Buna göre Mustafa Sabri, irade anlayışlarındaki farklı tutumları sebebiyle önceden tabi olduğu ve savunduğu Mâtürîdîliği sonradan kabullenmekte zorlanmıştır.⁷⁶

Onun Mısır'da bulunduğu dönemde kaleme aldığı eserlerine bakıldığında Eş'ariliğe yakın duran görüş ve düşünceleri benimsediği anlaşılmaktadır:

"Kaza ve kader meselesinde farklı iki mezhep olan Cebriyye ile Mu'tezile mezhebini ve bu ikisi arasında mutavassıt iki mezhep olan Eş'ariyye ve Mâtürîdiyye'yi anlattıktan sonra gerçeğe en yakın ve en kabule şayan mezhebin Eş'ariyye olduğunu söyleyebiliriz. Eş'ariyye'nin, cebre meyletmesi ve ondaki kesbin

⁷³ eş-Şehristânî, Nihayetu'l-İkdâm fi 'İlmi'l-Kelâm, 246.

⁷⁴ Mustafa Sabri Efendi, *İnsan ve Kader*, 80; M. Saim Yeprem, *İrade Hürriyeti ve İmâm Mâtürîdî*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay., 1984, s. 277-280.

⁷⁵ Mustafa Sabri Efendi, *İnsan ve Kader*, 81.

⁷⁶ Mustafa Sabri Efendi, *Mevkîfu'l-'akl ve'l-'ilm*, III, 404.

anlamının anlaşılammaması tercih edilmesine mani değildir. Mâtürîdiyye mezhebinin ve mefhumunun açıklığı da Eş'ariyye mezhebine karşı tercih edilmesini gerektirmez. Kaza ve kader meselesinin son derece kapalı oluşu kaderin bir "sır" oluşundan kaynaklanmaktadır..."⁷⁷

Mustafa Sabri'ye göre insanın fiilleri, Allah'ın izni ve iradesiyle meydana gelir. Bu nedenle Allah'ın iradesine aykırı bir fiilde bulunmak asla mümkün değildir. İnsan pratikte dilediğini yapsa da ya da yapar görünse de, gerçekte bu Allah'ın iradesinden başka bir şey değildir. İnsan mecburdur ancak, aynı zamanda sorumludur da. Sorumlu olması pratikte fiilini iradesiyle yapmasından, mecbur olması da Allah'ın kendisi hakkında dilediğinin dışına çıkmamasından dolayıdır. Bu bakımdan Mustafa Sabri, kulun fiillerini hem Allah'ın meşietiyile gerçekleştirmesi hem de sorumlu olmasının izahının zor olduğunu ancak bunun, kaderin bir sırrı olmasından kaynaklandığını belirtmektedir. O, Allah'ın insanın fiilleri veya yapıp-etmelerinin üzerinde umumî bir hâkimiyeti olduğu görüşünü desteklemek için "Allah dileseydi elbette hepinizi tek bir ümmet yapardı. Fakat Allah, dilediğini saptırır, dilediğini, de hidayete erdirir. Siz ise yaptığınız her şeyden mesulsünüz (وَلَوْ شَاءَ اللَّهُ لَجَعَلَكُمْ أُمَّةً وَاحِدَةً وَلَكِنْ يُضِلُّ مَنْ يَشَاءُ) وَيَهْدِي مَنْ يَشَاءُ وَلَسَأَلَنَّ عَمَّا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ"⁷⁸ âyetini delil olarak göstermiştir. Hiç kuşkusuz Mustafa Sabri, Kur'an'da bu anlama gelen âyetlerin aynı zamanda insana mecburiyet yüklediğini düşünmektedir. Ona göre insan mecburdur, fakat bu mecburiyet algısının Cebriyye'nin benimsediği ve savunduğu anlayıştan farkı ise, kulu aynı zamanda kudret ve irade sahibi bir varlık olarak görmesidir. Bu yaklaşımıyla mecburiyetle mesuliyeti bir araya getiren Mustafa Sabri, mesuliyet esasını muhafaza etmeyen Cebriyye'nin dalalet ehlinden olduğunu ve sapıklığa düştüğünü iddia etmiştir. Ona göre, her şeyin hidayet ve dalaleti Allah'ın elinde olduğu için insanın hayrı da şerri de Al-

⁷⁷ Mustafa Sabri Efendi, *İnsan ve Kader*, 81.

⁷⁸ en-Nahl: 16/93.

lah'ın takdiriyle meydana gelmektedir. Dolayısıyla insanın elinde hiçbir şey yoktur, ancak bu durum onu sorumluluktan asla kurtarmamaktadır. Çünkü Kur'ân'da insanın mesul ve sorumlu olduğuna vurgu yapan birçok âyet vardır. Öyle anlaşılıyor ki Mustafa Sabri insanın, hem mecburiyetini hem de mesuliyetini Allah'ın izni ve iradesinde aramaya çalışmıştır.

2.2. Kader, İnsan İçin “İlâhî Bir Sırdır”

Mustafa Sabri Efendi, “İnsan ve Kader” isimli eserinin ilk cümlelerini bu konuya tahsis etmiştir:

“Filozofların akılları ve âlimlerin ilimleri, bu konuyu anlamaya kâfi gelmemiştir. Bilmen gerekir ki kader, Allah'ın sırlarından bir sırdır. İşte bu yüzden kulların fiilleri konusunda âlimler ve filozoflar, birtakım mezheplere ayrıldılar. Onlardan bazıları kaderin inkârına ve kesin nassların manalarından uzaklaşmaya yönelirken, bazıları aklın bedahetine (bizatihi doğru bilgi verebileceğine) muhalefete ve onlardan bazıları da zayıf nazariye ihdasına yöneldiler. Şayet bu zayıf nazariyelere hak verecek olursan kaderi, sır olmaktan çıkararak kaderin de aklın şahitliğinin de inkârını içeren basit bir meseleye indirgemiş olursun. O zaman zayıf nazariye sahipleri de, bunlar arasında bir yol bulmak isterler.”⁷⁹

Kader ve irade konusundaki yaklaşım ve değerlendirmelerine bakıldığında Mustafa Sabri'nin, genellikle iniş-çıkışlar dolu ve zorlu hayat koşullarının görüş ve düşüncelerinin teşekkülünde belirleyici olduğu anlaşılmaktadır. O, kader ve irade konusunda insanların sınırlı ve mukayyed akıllarının yetersiz kaldığını, meselenin künhüne vakıf olamadıklarından bu hususta birçok yorum ve değerlendirmelerin hâsıl olduğunu belirtmiştir. Bu anlamda hem Cebriyye'nin ilâhî determinizmi hem de Mu'tezile'nin akılcı ve rasyonel beyanlarını tamamen dışlayan Mustafa Sabri, Mâtürîdiyye'nin geliş-

⁷⁹ Mustafa Sabri Efendi, *İnsan ve Kader*, 14.

tirdiği ve insanın kişisel potansiyeline dayalı cüzi irade görüşünü de kökten yok saymıştır.⁸⁰ Bu açıdan onun bu konudaki inanç, görüş ve yaklaşımını destekleyen en uygun hareket olarak Eş'arilik kabul görmüştür.

“Kaza ve kader meselesinde mezheplerin en hayırlısı, Ehl-i Sünnet İmamı Ebu'l-Hasan el-Eş'arî'nin mezhebidir. O, mücâhede sancağını açan ve Mu'tezile'den ayrılan ilk kişi olarak asırların en hayırlısı olan İslâm'ın ilk asrındaki akideyi diriltmiş; ilm-i kelâmı Mu'tezile, Mürcie ve Müşebbihe mezheplerinin soktuğu durumdan kurtararak ona yepyeni bir şekil vermiştir. Mezhebi, Ehl-i Sünnet kelâmcıları arasında bir umde olmuştur...”⁸¹

Mustafa Sabri, irade ve kader konusunun “ilâhî bir sır” olarak telakki etmiş olması sebebiyle İslâm mezheplerinin bu hususa riayet etmeleri ve büyük bir özen göstermeleri gerektiğinin altını çizmiştir. O, hangi mezhep olursa olsun bu meselenin kolay ve anlaşılır bir mesele olduğunu söylerse, asla hakikate uygun bir beyanda bulunmadığını beyan ettiğini savunmuştur.⁸² Bu nedenle irade ve kader meselesinin çözümlenmeyişi ilâhî sırda dayandıran Mustafa Sabri'ye göre, kesinlikle bu sırrı ifşa etmemek, onun gizliliğini muhafaza etmek ve kader ilâhî bir sır olmaktan çıkartmamak gerekir. İslâm düşünce tarihi içinde bu sırda ve gizliliğe riayet den tek mezhep Eş'arilik'tir. Aslında bakıldığında Mustafa Sabri'nin savun-

⁸⁰ Allah'ın sırlarından kabul edilen kader meselesi, bu derece kolaylıkla çözümlenmez. Mâtüridiyye mezhebinin basitliği ve açıklığı da kader meselesinde onun seçilmeye layık bir çözüm olduğunu asla göstermez. Bu basitlik ve açıklık sadece, Mu'tezile'de olduğu gibi meselenin hakiki özünden sapıldığını gösterir. Kudret ve ihtiyarı kullardan alıp her şeyi Allah'a havale eden Cebriyye Mezhebi, yine kader meselesini basitleştiren ve kolaylaştıranlardandır. Bu yüzden biz ona rıza göstermedik. Zira biz, hem her şeyi Allah'a havale ettik; hem de kudret, irade ve ihtiyarı kullardan çekip almadık. Peki, bu nasıl olur? Ya da bu iki durum nasıl içtima (birleşme) edebilir? dersin biz de deriz ki: O, kaderin sırrıdır. Allah'ın verdiği ilhamla onun bazı kapalı noktalarını açıklayacağız...” Bu hususta bkz.: Mustafa Sabri Efendi, *İnsan ve Kader*, 129.

⁸¹ Mustafa Sabri Efendi, *İnsan ve Kader*, 14.

⁸² Mustafa Sabri Efendi, *İnsan ve Kader*, 81.

duğu biçimiyle kaderin ilâhî bir sır oluşu, insanın, Allah'ın yarattığı bir irade ve kudretle filini gerçekleştirmeye bir mani teşkil etmektedir. Mustafa Sabri, kader ve irade meselesinin ilk bakışta insan tarafından kolaylıkla anlaşılabilmesi ve çözümünü noktasında birçok soruyu beraberinde getirmesinden dolayı olayı bir "sır" ya da "çözülmez bir gerçeklik" olarak tavsif etmiştir. Anlaşılan o ki Mustafa Sabri, bu meselede üstesinden gelemeyen veya cevabını bulamadığı sorular karşısında çıkar bir yol bulamayınca konuyu "sır" bağlamıştır. Hemen şunu belirtmek gerekir ki o bu tavrıyla, bir anlamda irade ve kader meselesini çözebileceğini düşünmüşken gerçekte daha da içinden çıkılmaz bir hale sürüklemiştir. Çünkü insanı ilgilendiren ve onun alakadar olduğu bir konunun gizemli ve esrarengiz olması düşünülemez.

İrade ve kader konusunu "çözülemez ilâhî bir sır" olarak takdim eden Mustafa Sabri'nin bu hususta kafası oldukça karışık gözükmektedir. O, bir taraftan insana hâdis bir kudret vererek olayı çözdüğünü söylerken diğer yandan da, bu konuda olup biten her şeyi Allah'a ısmarlayan bir bakışı önelediğinden ciddi bir ikilem yaşamıştır. Bu nedenle olsa gerek ki o, bu gerilim, ikilem ve problemi dahi kaderin bir sırrı olarak algılamıştır. Her ne kadar onun, irade ve kaderi Allah'a dayandıran ve mutlak hâkimiyetin O'nun elinde olduğuna dair savunusunun anlaşılır ve izah edilebilir tarafı olsa da, insanın mesuliyeti bağlamında irade özgürlüğünü ve muhtariyetini savunması tam bir çelişki arz etmekte ve kaderin ilâhî bir sır olduğu kuramına gölge düşürmektedir. Zira insana nesnel alandaki eylem ve davranışları noktasında hâdis de olsa kesin muhtariyet bahşeden bir bakış açısının, kader çözülemez bir ilâhî sır olduğu tezini çürüttüğü hatta bu tezin inandırıcılığını da yok etmiş olduğu bir vakıadır.

3. Mustafa Sabri'nin İnsan İradesi Konusundaki Yaklaşımlarının Değerlendirilmesi ve Sonuç

Mustafa Sabri Efendi, Osmanlı'nın son dönemlerini en yüksek makamda müşahede etmiş ender şahsiyetlerden birisidir.

Kur'ân, Sünnet, ilim, irfan ve zühd çizgisinde derinleşen bir hayata sahip olan Mustafa Sabri'nin, özellikle de inanç, düşünce ve yaklaşımlarının teşekkülünde yaşadığı maceralı hayat serüveninin payı yüksek olmuştur. Sürgünlerle geçen bir hayat macerası veya iniş ve çıkışlarla dolu bir yaşam serüveni, onu odaklandırdı ve sabit olduğu noktandan alıp farklı bir noktaya taşımıştır.

Hiç kuşkusuz onun, önceleri farklı bir tasavvur ve anlayışla benimsediği ve savunduğu görüşlerinden birisi de irade konusuna olan yaklaşımı, yani kader mevzusudur. Aslında bu konuda, onun kaleme aldığı *Dinî Mücedditler* kitabına bakıldığında Mâtürîdî bakış açısı büyük oranda yansımaları bulmuşken yine kendisine ait *İnsan ve Kader* isimli eseri ise, ilk eserin biraz daha zıddına yönelik olarak hazırlanmış gibidir. Başka bir deyişle *Dinî Mücedditler*'de kader konusu Allah'ın yaratması insanın da kesbi çerçevesinde bilinen klasik Eş'arî anlayışa uygun olarak tasarlanmıştır. O, iradeyi, vasıtasız bir mecburiyet olarak telakki etmiştir. Kısacası iradenin mecbur olması, seçim ve eylemlerin de mecburî olmasını gerektirmiştir. Bu anlamda Eş'arîlik'te genel kabul gören cüzî irade anlayışını kabul etmiştir. Mısır'daki sürgün hayatı ve Mısır'daki dinî anlayış ve yaklaşımların, onun Eş'arî anlayışı savunmasında hatta bu mezhebe bağlı kalmasında doğrudan etkili olduğunu söylemek gerekir. Öyle ki sürgünde geçen bir ömrün ardından ya da üst makamlardan dayken alaşağı edildiği bir süreçte Mustafa Sabri, Eş'arî akaidine yönelmiştir. Belki de yaşadıklarıyla savunacaklarının en iyi adresi olarak Eş'arî kelâmına rücu etmiştir. Her ne kadar o, irade ve kader konusundaki yeni yaklaşım ve değerlendirmelerinin ardında yatan ana etkenin, Batıların görüş ve düşüncelerine karşı çıkmak veya Batının etkisinde kalmış olan içerideki çağdaş İslâmcıların itirazlarına cevap vermek olduğunu söylemiş olsa da, anlaşılana o ki yaşadığı eziklik, dışlanmışlık ve sürgünlerin acısının telafi edilmesinin bir başka yöntemi olduğu gerçeğidir.

Onun kader ve irade konusundaki en önemli yaklaşımı insanı, “mecburiyet” ile “mesuliyet” arasında konuşlandıran bakış

açısıdır. Onu böylesi bir inanç ve tutuma sevk eden en önemli nedenin Kur'ân'a olan yaklaşımında gizli olduğu anlaşılmaktadır. O, Kur'ân'da hem cebre hem de ihtiyâra vurgu yapan âyetleri birlikte ele alıp değerlendirerek bir sonuca ulaşmaya çalışmıştır. Özellikle de *İnsan ve Kader* isimli eserinde Kur'ân'da cebre işaret eden âyetleri öncelemiş ve kullanmış olması böylesi bir inancı savunmasında etkin olmuştur. Ancak yapılması gereken Kur'ân'da geçen insan hürriyetine yer veren âyetleri de birlikte ele alıp değerlendirmektir. Mustafa Sabri, bu bağlamda cebre işaret eden veya vurgu yapan âyetleri ön plana çıkardığından, âlemde olup biten her eylemin mutlak yaratıcısı ve sahibinin de Allah olduğu kanaatine ulaşmıştır. Böylesi bir konuda yapılması gerekli olan ilk şey, Kur'ân'da hem cebre⁸³ hem de ihtiyara⁸⁴ vurgu yapan temel âyetleri baz alarak bunlar arasında bir çözümlene girişiminde bulunmak ve senteze ulaşmaktır.

Mustafa Sabri, bir "sır" olarak tanımladığı irade ve kader konusunu Kur'ân'dan sadece cebre işaret eden âyetlerle desteklemeye ve ispat etmeye çalıştığı için bir yığın problemle karşı karşıya kalmıştır. Eğer insanın mesuliyeti ve sorumluluğu savunulacaksa, o takdirde onun iradesi, cebre niçin mahkûm edilsin? Yahut da tersinden okursak, cebir altında tutsak ettiğiniz bir iradenin, hangi gerekçeyle veya hangi gerekçeye dayanarak ihtiyar sahibi olabileceğini savunabilirsiniz? Kısacası irade söz konusu olduğunda cebre mahkûm ettiğiniz insan için, bazı sorumluluklara sahiptir ve yapıp ettiklerinden de mesuldür demek yeterli değildir. Çünkü insana yüklenen bu sorumluluk ve mesuliyet, onun işledikleri fiillerinde bir şekilde tesirinin olduğunu göstermeye kâfidir. Öyle ya şayet insan, fiillerinden sorumlu ve mesul olacaksa bu durumda niçin bu fiillerini gerçekleştirmeye bir gücü olmasın? Kur'ân'ın ifadesiyle imtihana tabi tutulan ve yaptıklarından sorumlu olan insanın fiillerinin doğrudan yaratıcısı ve sahibi olması gerekir. Hadiseye Kur'ân nok-

⁸³ el-Âl-i İmrân: 3/166; el-Kamer: 54/49.

⁸⁴ el-Ankebût: 29/14; el-Yâsîn: 36/54; es-Secde: 32/19-20.

ta-i nazarından bakıldığında insanın ihtiyar ve özgürlüğüne vurgu yapan birçok âyet bulunmakla birlikte Mustafa Sabri, daha çok kendi görüş ve düşüncelerine uygun yaklaşımı kabullenmiştir. Ne var ki o, bu hususta gerçekte çift yönlü düşünmüş olmasına rağmen meseleyi izahta zorlandığından tek yöne iltica ederek hareket etmiştir. Çünkü onun, cebre vurgu yaptığını zannettiği âyetler, aslında ahlâkî ve toplumsal yaşamla ilgili olup insana bir sorumluluk ve mesuliyet yüklendiğini beyan eden âyetlerdir. Sözelimi, “*Biz, bir memleketi helâk etmek istediğimizde, onun refah içinde yaşamakta olan şımarık elebaşlarına (itaati) emrederiz de onlar orada kötülük işlerler. Böylece o memleket hakkındaki hükmümüz gerçekleşir ve oranın altını üstüne getiririz.*” (وَإِذَا أَرَدْنَا أَنْ نُهْلِكَ قَرْيَةً أَمَرْنَا مُتْرَفِيهَا فَفَسَقُوا)

”⁸⁵ (فِيهَا فَحَقَّ عَلَيْهَا الْقَوْلُ فَدَمَّرْنَاَهَا تَدْمِيرًا) âyeti ile “*Şunlar (inanmayanlar), dünyayı tercih ediyorlar ve çetin bir günü arkalarına atıyorlar. Onları biz yarattık ve eklemelerini (birbirine) biz bağladık. Dilediğimizde (onları yok eder) yerlerine benzerlerini getiririz. İşte bu bir öğüttür. Dileyen Rabbinde ulaştıran bir yol tutar. Allah’ın dilemesi olmadıkça siz dileyemezsiniz. Şüphesiz ki Allah, hakkıyla bilendir, hüküm ve hikmet sahibidir.*” (إِنَّ هَؤُلَاءِ يُجِبُونَ الْعَاجِلَةَ وَيَذُرُونَ وَرَاءَهُمْ يَوْمًا نَحْنُ خَلْقَانَهُمْ وَشَدَدْنَا أَسْرَهُمْ وَإِذَا شِئْنَا بَدَلْنَا)
أَمْثَالَهُمْ تَبْدِيلًا نَفِيلاً إِنَّ هَذِهِ تَذَكُّرَةٌ فَمَنْ شَاءَ اتَّخَذْ إِلَىٰ رَبِّهِ سَبِيلًا وَمَا تَشَاؤُونَ إِلَّا أَنْ يَشَاءَ اللَّهُ إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلِيمًا حَكِيمًا)⁸⁶ âyetleri, ilk bakışta cebre vurgu yapar gözükse de ilgili âyetlerin bağlamı ve muhteva ile alakası birlikte değerlendirildiğinde gerçekte insan iradesi ve sorumluluğuna vurgu yapan âyetler olduğu anlaşılmaktadır. Zira Kur’ân, her seferinde eylem, söylem ve davranışların ancak insanın niyet, azim ve kastıyla bir anlam ve mahiyet kazanacağını salık vermiştir. Sorumluluk da, her şeyi kuşatmayan insanî bilgi, tecrübe ve gücün sınırları dâhilindedir.⁸⁷ İrade ve kader konusu gibi üzerinde bu denli tartışmaların serdedildiği bir konuda, Kur’ân’ın hem cebre hem de ihtiyara vurgu yapan âyetlerini birlikte değerlendirip sentezlemesi gerekirken, Eş’arî anlayışa

⁸⁵ el-İsrâ: 17/16.

⁸⁶ el-İnsân: 76/27-30.

⁸⁷ Ardoğan, Delillerden Temellere, 155.

olan sadakat ve bağlılığı onu bu çeşit bilimsel analizden yoksun bırakmıştır. Bu algı, her seferinde onun yüzüne vurulmuş ve itirazlara gündem olmaktan kendisini kurtaramamıştır.

Mustafa Sabri'nin kader ve insan iradesi konusundaki görüş ve yaklaşımlarına bakıldığında, onun, irade ve fiili dört aşamalı düşündüğü anlaşılmaktadır. Birincisi; o, iradeyi önceden yaratılmış (muhtes) bir varlık olarak telakki etmektedir. İkincisi; kudretin, sonradan yaratıldığını ve insanda hâdis olduğunu düşünmüştür. Üçüncüsü; varlık alanına çıkan her bir fiilin, mutlak suretle kudretle birlikte vaki olacağına inanmıştır. Dördüncüsü; kudretle fiil arasındaki ilişki ve irtibatı da, “kesb” olarak algılamıştır. Buna göre onun, Eş'arî kelâmcıların benimsediği irade ve kader anlayışına paralel bir düşünceyi kabullendiğini ve savunduğunu söylemek mümkündür.

Mustafa Sabri, irade ve kader konusunda herhangi bir problemle karşı karşıya kaldığında onun esrarengizliğini ve gizemliliğini önde tutarak muhataplarına cevap vermek istemiştir. Bu bağlamda kendisine en uygun akaidin de Eş'arî akaidi olduğunu alenen beyan eden Mustafa Sabri, benimsediği ve savunduğu düşüncelerinin bu teoloji içinde daha iyi ifade edilebileceğine inanmıştır. Tamamıyla “ilâhî bir” ya da “çözümlememez bir gerçeklik” dediği mesele hakkında bu kadar konuşmuş olması, kendisinin bu mesele hakkında derinleştiğine ve yetkinleştiğine en büyük delil olsa gerektir. Bilinir ki, “sır” olarak algılanan bir hususta asla konuşulamaz ve ifşada da bulunulamaz. Çünkü “sır” denilen husus, insan aklının ve havsalasının tamamen üzerinde seyreden bir hakikati simgeler. İrade ve kader mevzusu, içeriği “bilinen” ve kendisine “itikât” edilen bir şeydir. Dolayısıyla hiç bilinemez veya sır olan bir konu hakkında, İslâm düşünce tarihinde bu kadar görüş ortaya konmaz ve Mustafa Sabri başta olmak üzere üzerine bu denli kıymetli eserler düzenlenmezdi.

Mustafa Sabri Efendi, çağının ve yaşadığı dönemin ilmî, siyasî, sosyal ve kültürel şartlarında biraz da yaşadığı kişisel seren-

cama uygun tarzda irade ve kader konusuna eğilmiş ve o günün şartlarında çok da olumsuz sayılamayacak bazı verilere ulaşmıştır. Hiç kuşkusuz bu konuda Cebriyye ile Mu'tezile arasında cereyan eden tartışmalardan uzak kalarak mutedil ve uyumlu olarak nitelendirildiği Ehl-i Sünnet ekolünün görüşlerini benimsemiş ve savunmuştur. Hiç kuşkusuz o, irade ve kader konusunda Kur'an'da yansımaları bulmuş olan her iki hakikati uzlaştırma esasına dayalı mutedil ve uyumlu yorumların esas alınması gerektiğini işaret etmiştir. Zaman zaman Mâtüridiliği zemmetmiş olsa bile bunun ardında yatan gerçek sebep de, Mâtüridiliğin benimseyip savunduğu "irâde-i cüziyye" anlayışı değil; bunun dışında hem sivil hayatta hem de bürokratik düzeyde yaşadığı iniş-çıkışlar, sürgünler, depresyonlar ve dışlanmışlık duygusu olsa gerektir. Bütün bunlara rağmen istikamet ve karakterinden hiçbir ödün vermeyen Mustafa Sabri, meşihat makamını terkine veya ondan feragatine neden olsa dahi Ehl-i Sünnet çizgisinden şaşmamaya çalışmıştır. Belki de o, kendi demiyle Batının sopasını sallayan çağdaş İslâm âlimleri ile aynı paralelde bulunmamak ve aynileşmemek için, bu usul ve anlayışın daha tutarlı ve kalıcı olabileceğini düşünmüş olabilir.

Kaynakça

- 'Abdülcebâr, el-Kâdi Ebu'l-Hasan, *Müteşâbihu'l-Kur'ân*, nşr. 'Adnân Muhammed Zerzûr, I-II, Kahire, 1969.
- Akbulut, Ahmet, "Şeyhu'l-İslâm Mustafa Sabri ve Görüşleri (1869-1954)", *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, Ankara, 1992, VI:I. ss. 32-43.
- Altınsu, Abdülkâdir, *Osmanlı Şeyhülislâmları*, Ankara: B. y., 1972.
- Ardoğan, Recep, *Delillerden Temellere –Sıtematik Kelâm ve Güncel İnanç Konuları-*, İstanbul: Yeni Asya Gazetesi Yay., 2014.
- Aydın, Ömer, "Mehmed Zâhid Kevserî ile Mustafa Sabri Efendi'nin Kader Konusundaki Tartışması", *Uluslararası Düzceli Mehmed Zâhid Kevserî Sempozyumu Bildirileri*, Düzce, 24-25 Kasım 2007, ss. 637-647.

- Doğan, Hüseyin, *İlk Dönem İslâm Kelâmcılarında Dinsel Metinleri Anlama ve Te'vîl Problemi*, Samsun: Kardeşler Ofset-Matbaacılık, 2011.
- Erdal, Kadir, "Gurbetteki Şeyhu'l-İslâm: Mustafa Sabri Efendi", <http://www.iec-md.org/bookstore/> (28.12.2016).
- Karaman, Hayreddin, "Mustafa Sabri Efendi'nin Kader İnancı Üzerine Bir Tartışma", *Diyanet Gazetesi*, sayı: 103, Ankara, 15 Ekim 1974, ss. 3-16.
- el-Kirmânî, Muhammed b. Hamza b. Nasr, *el-Burhân fî Tevcihi Müteşâbihi'l-Kur'ân*, thk. 'Abdülkâhir 'Ahmed 'Atâ, Beyrut, 1406/1986.
- Kurucu, Ali Ulvi, "Şeyhu'l-İslâm Mustafa Sabri", <http://www.iec-md.org/bookstore/> (23.12.2016).
- Mustafa Sabri Efendi, *Mevkîfu'l-'akl ve'l-'ilm ve'l-'âlem min rabbi'l-'âlemîn ve'l-'ibâdihi'l-mürselîn*, Beyrut: Dâru ihyâ'it-türâsi'l-'arabî, 1401/1981.
- Mustafa Sabri Efendi, *İnsan ve Kader*, trc. İsa Doğan, İstanbul: Bayrak Yayımcılık-Matbaacılık, 1989.
- Mustafa Sabri Efendi, *Yeni İslâm Müçtehitlerinin Kıymet-i İlmiyesi* (Musâ Carullâh Bigiyefe Reddiye), İstanbul: Bedir Yay., 1998.
- Mustafa Sabri Efendi, *Dinî Mücedditler: Reformcular*, İstanbul: Sebil Yayınevi, 1969.
- Öğük, Emine, "Mustafa Sabri Efendi'nin Kader Hakkındaki Görüşlerinin Tahlili", *İslâmî İlimler Dergisi*, Yıl: 9, IX: II, 2014, 127-148.
- eş-Şehristânî, Ebu'l-Feth Muhammed b. 'Abdilkerîm, *Nihayetu'l-İkdâm fî 'İlmi'l-Kelâm*, nşr. Alfred Guillaume, Oxford University Press, London, 1934.
- Yavuz, Yusuf Şevki, "Mustafa Sabri Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., XXXI, İstanbul, 2006, ss. 350-352.

Hüseyin DOĞAN

Yeprem, M. Saim, *İrâde Hürriyeti ve İmâm Mâtürîdî*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay., 1984.